

Роберт Райх

ВРЯТУВАТИ КАПІТАЛІЗМ

ЯК ЗМУСИТИ ВІЛЬНИЙ РИНОК
ПРАЦЮВАТИ НА ЛЮДЕЙ

*Переклав з англійської
Роман Корнута*

«Наш формат» · Київ · 2018

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	9
--------------------	---

Частина перша. Вільний ринок

1. Переважний погляд	19
2. П'ять структурних елементів капіталізму	25
3. Свобода і влада	29
4. Нова власність	34
5. Нова монополія	48
6. Договори по-новому	69
7. Банкрутства по-новому	81
8. Механізм правозастосування	90
9. Резюме: ринковий механізм як одне ціле	106

Частина друга. РОБОТА Й ВАРТІСТЬ

10. Міф про меритократію	115
11. Приховані механізми оплати праці вищих керівників ..	123
12. Викрутаси з платнею на Волл-стріт	136
13. Послаблення позицій середнього класу	143
14. Дедалі більше бідних, що гарують	163
15. Зростання кількості багатіїв, що байдикують	173

Частина третя. Протидійна сила

16. Реприза	185
17. Загроза капіталізму	191
18. Занепад протидійної сили	202
19. Відновлення протидійної сили	219
20. Припинення перерозподілу на користь тих, хто нагорі	230
21. Переосмислення корпорації	234
22. Коли за діло візьмуться роботи	241
23. Заповіт громадянина	250
24. Нові правила	257
<i>Подяки</i>	259
<i>Примітки</i>	261

ВСТУП

Чи пам'ятаєте ви часи, коли доходу одного шкільного вчителя чи сусідського пекаря або будь-якого продавця чи механіка було досить, щоби придбати будинок, мати два автомобілі та підняти й утримувати сім'ю? Я — так. У 1950-х роках мій батько Ед Райх мав магазин на головній вулиці сусіднього міста, де продавав жіночий одяг дружинам фабричних робітників. Він заробляв достатньо для того, щоб усі ми могли жити комфортно. Ми не були багатими, але ніколи не почувалися бідними, а наш рівень життя протягом 1950–1960-х років постійно зростав.

Раніше це було нормою. Протягом трьох десятиліть після Другої світової війни в Америці з'явився найбільший середній клас, який будь-коли бачив світ. За ці роки заробітки типового американського працівника вирости вдвічі, паралельно подвоївся й обсяг американської економіки. Але протягом останніх тридцяти років, коли економіка США знову зросла удвічі, доходи типового американця, навпаки, лишилися на тому самому рівні.

Раніше керівники великих корпорацій заробляли в середньому у 20 разів більше, аніж їхні працівники¹, а тепер — у понад 200. У ті роки на 1 відсоток найбагатших американців припадало 9–10% сукупного доходу²; сьогодні їм належить понад 20% спільного пирога.

Тоді економіка обнадіювала. Важка робота окуповувалась, освіта слугувала засобом підвищення мобільності, ті, хто докладав найбільше зусиль, могли похвалитися найвищими винагородами, економічне зростання вимагало збільшення кількості ро-

бочих місць, життєвий рівень чи не всіх навколо покращувався протягом усього їхнього трудового життя, людей мотивувало гасло «Наші діти житимуть краще, ніж ми», а основою цього слугували справедливі правила гри.

Але сьогодні всі ці твердження не виправдалися й у найкращому разі нічого не означають. Що довіра до економічної системи, що впевненість у ній різко впали³. Очевидна сваволя, абсурдність і несправедливість економіки підірвали віру суспільства у свої основні принципи⁴. Цинізмом віє з кожного закапелка. Багато людей вважають економічні та політичні системи геть зіпсованими, адже колода їхніх карт завжди складається на користь тих, хто нагорі⁵.

Ні комунізм, ні фашизм капіталізму більше не загрожують⁶, проте він опинився перед стійкою і тривалою втратою довіри до себе, а без неї сучасним суспільствам важко зростати чи зберігати стабільність. Коли більшість людей перестає вірити, що в них і їхніх дітей є чесний шанс на успіх у житті, мовчазний суспільний договір, на який покладаються люди та спільноти та котрий ґрунтується на добровільній співпраці, починає зникати. На його місце приходять підривні явища, дрібні й великі диверсії: крадіжки, обман, шахрайство, відкати й корупція. У способах, якими використовують економічні ресурси, поступово превалює відхід від виробництва, воно замінюється захистом і приховуванням того, що є.

Ми можемо змінити все це, відновивши економіку, яка працює для багатьох, а не для кількох. На відміну від Карла Маркса, ми не вважаємо, що капіталізм неминуче веде до поширення економічної незахищеності та зростання нерівності. Основні правила капіталізму не є непорушними скрижальями, вони не висічені на граніті. Ці правила написані й реалізовані людьми. Але щоби знати, що і як треба змінювати, ми маємо спочатку зрозуміти, що сталося і чому.

Протягом чверті століття в книжках та на лекціях я пропоную пояснення того, чому пересічний робітник у розвинених країнах, наприклад у Сполучених Штатах, не спромігся міцно стати на ноги, і зараз економічний тиск на нього зростає, а сам він зовсім не багатіє. Грубо кажучи, глобалізація та технологічні зміни

ПЕРЕВАЖНИЙ ПОГЛЯД

ЗАЗВИЧАЙ це відбувається на невеликій сцені або в аудиторії. Хтось представляє мене, а потім — людину, яка зі мною дискутуватиме. Тоді я зі своїм опонентом витрачаємо п'ять-десять хвилин нашого часу, «танцюючи» довкола обраної теми, — освіта, бідність, нерівні доходи, податки, зарплати керівників і представників середнього класу, зміна клімату, торгівля наркотиками тощо. Неважливо. Тому що дедалі частіше дебати швидко скочуються до питання, чи спроможний «вільний ринок» робити хоча б що-небудь краще, ніж уряд.

Мені це ні до чого. Як я вже казав і далі поясню докладніше, я розглядаю це як безглузді дебати. Гірше того, як на мене, це відволікає від справді актуальних тем, вартих обговорення. Навмисно чи ні, це відволікає увагу людей від того, що дійсно важить.

Дуже мало ідей отруїли свідомість багатьох людей глибше, ніж поняття «вільного ринку», що нібито існує десь у Всесвіті, разом з урядом, який у нього «втручається». Із цього погляду будь-яка нерівність або непевність, яку породжує ринок, вважається природним і неминучим наслідком безособових «ринкових сил». Те, що вам платять, є просто мірою того, чого ви варті на ринку. Якщо ви отримуєте недостатньо й вам ні за що жити, то нічого із цим не вдієш. Якщо інші купуються в мільярдах, то вони мають варувати цього. Якщо мільйони людей є безробітними, або їхня зарплата зменшується, або вони не бачать іншого виходу, окрім як працювати на двох-трьох роботах й не мати уявлення про те, на що вони житимуть у наступному місяці або навіть через тиж-

день, — то це, звісно, дуже погано. Але, на їхнє нещастя, так розпорядилися «ринкові сили».

Згідно із цим поглядом, хай би що ми робили для зменшення нерівності або для того, щоб економіка запрацювала на користь більшості, є ризик спотворити ринок, знизити його ефективність або спричинити появу непередбачуваних наслідків, здатних нам нашкодити. Попри те що недосконалість, властиві ринку, — забруднення довкілля, ризик втрати робочих місць, чи й потреба в суспільних благах, як-от фундаментальні дослідження чи навіть допомога бідним, — можуть іноді вимагати від влади такого втручання, ці випадки є винятками із загального правила — правила про ринок, який краще знає, що до чого.

Ця переважна думка домінує настільки широко, що зараз її вважають за само собою зрозумілу. Вона згадується на початку майже кожного вступного курсу економіки. Її мають за неспростовну і в повсякденному публічному дискурсі. Її можна почути від діячів усіх мастей політичного спектра.

Питання, яке зазвичай залишається обговорити, — наскільки потрібне втручання. Консерватори вимагають «меншого» уряду і, відповідно, менше втручання. Ліберали виступають за «більший» та активніший уряд. Ці дебати є майже безперервними, вони — лінія поділу Америки на праву й ліву, як, зрештою, і в більшості інших країн капіталістичного світу. Відповідь на це питання, як правило, залежить від того, наскільки ви (не)довіряєте одному чи другому — урядові чи «вільному ринку».

Але домінуювальний погляд, а також дебати, ним породжені, є хибними. Немає й не буває жодного «вільного ринку» без уряду. «Вільного ринку» в дикій природі, недоступній впливу цивілізації, взагалі не існує. Конкуренція в умовах дикої природи — це боротьба за виживання, під час якої зазвичай гору бере найбільший і найсильніший. Цивілізація ж, навпаки, визначається правилами; правила створюють ринки, а уряди розробляють ці правила й керують на їх основі. Ось як про це пише політичний філософ XVII століття Томас Гоббс у книжці «Левіафан»^{*}:

---

* Праця Томаса Гоббса цитується в перекладі Ростислава Димерця, Володимира Єрмоленка, Наталії Іванової, Євгена Мірошніченка й Тетяни Олійник. — *Прим. ред.*

НОВА ВЛАСНІСТЬ

ПРИВАТНА власність — це найважливіший структурний елемент вільноринкового капіталізму. У звичайній дискусії їй протиставляють державну власність, тобто соціалізм. Але поза межами обговорення зазвичай залишаються безліч способів, якими уряд організовує та забезпечує ті ж таки капіталістичні права власності, а також відповідь на питання «Хто найдужче впливає на рішення із цього приводу?».

Приватна власність має очевидні переваги порівняно з комунальною чи колективною. Півстоліття тому американський еколог Гарет Гардін попереджав про «трагедію общин»*, коли окремі особи, діючи раціонально, але егоїстично, руйнують спільний ресурс — дозволяючи, наприклад, своїй худобі непомірно пастися на комунальному пасовиську¹⁷. Адже якщо власність є приватною, то раціональні власники не допускають її виснаження, вкладаючи кошти в добрива та зрошення. Є багато інших прикладів. Наскільки мені відомо, клієнти ніколи не миють автомобілі, взяті напрокат.

Але дебати щодо приватної та державної власності приховують основні рішення про правила, які регулюють приватну власність: що можна мати у власності, на яких умовах і протягом яко-

---

* Трагедія общин, або трагедія спільного, — проблема, що виникає тоді, коли одна людина надмірно використовує ресурс, що перебуває в колективній власності. Гарет Гардін, пояснюючи зміст цього поняття, наводить приклад із випасанням худоби. Якщо вся община випасатиме на спільному полі по одній корові, а хтось — дві, то цей «хтось» виснажуватиме спільний ресурс. — *Прим. ред.*

го часу? Деякі з них є глибокими моральними проблемами. Крім того, вони неминуче стосуються політики, тому що відповідь на них залежить від того, як розділено владу в суспільстві.

Три століття тому було звичайним явищем володіти іншими людьми.

Як зауважив історик Адам Гохшільд, до кінця XVIII століття понад три чверті всіх людей, що жили на світі, перебували в рабстві — як раби чи кріпаки. У деяких частинах Північної та Південної Америки і Африки кількість рабів значно перевищувала число вільних людей¹⁸.

Рабство спиралося на політичну владу рабовласників і работорговців, які підтримували його як форму власності. Республіканська партія Сполучених Штатів була заснована в 1850-х роках як пряма опозиція багатим рабовласникам та тим демократам, які стверджували: утримання рабів регулюється правом власності, котре захищається Конституцією¹⁹. Та протягом наступних п'ятнадцяти років політика та влада змінилися. У 1865 році, з прийняттям Тринадцятої поправки до Конституції, рабство в Америці було скасовано. До кінця XIX століття ця система була заборонена майже в усьому світі²⁰. Але не цілком. Аж до 1981 року її офіційно не скасували в Мавританії, і навіть досі в багатьох куточках світу нелегально діє рабовласницька система²¹. Навіть у нинішній Америці кількість дітей, поневолених секс-торгівлею, оцінюють у сотню тисяч²².

Крім рабів, найціннішою формою власності в XIX столітті була земля. Проте навіть землевласництво ґрунтувалося як на соціальних нормах, так і на політичній владі. В Англії величезні земельні наділи міцно тримала в руках аристократія, передаючи їх із покоління в покоління й дозволяючи орендарям господарювати на них. Натомість в Америці серія законів — із Земельної постанови (1785) та Закону про садиби (1862) — відкрила доступ до прикордонної землі радше потенційним поселенцям, ніж політичним елітам²³ (тим часом у більшості країн Латинської Америки прикордонні землі потрапили в руки політично сильних кіл). Але й білі поселенці Америки мали за собою політичну владу. Сполучені Штати дали їм право на землю, а американські війська воювали з корінними американцями, щоб гарантували його.

ДОГОВОРИ ПО-НОВОМУ

Договори — третій структурний елемент капіталізму. Це домовленості, згода між покупцями і продавцями на виконання або надання чого-небудь в обмін на щось інше. Якщо власність і ринкова влада — це серце капіталізму, то контракти є його кров'ю. За допомогою них здійснюють торгівлю й за потреби змушують до виконання домовленого. Але, як і з власністю та ринковою владою, із контрактами теж не все просто. Хоч надійна репутація є важливим індикатором, обіцянки й домовленості не завжди виконуються автоматично, тому контракти потребують гарантій їхнього виконання. Будь-яка система обміну вимагає правил стосовно того, що і як можна купувати та продавати, які обставини є шахрайством або примусом і що відбувається, коли сторони не можуть виконати те, що вони обіцяли. В умовах демократії ці правила формує законодавчий процес, за їх дотриманням стежать виконавчі органи, а спори розв'язують суди.

Варто ще раз нагадати, що дебати з приводу «вільного ринку» проти державного втручання маскують обставини виникнення цих правил, а разом і тих, хто чинить найбільший вплив на їхню появу та зміст. Тому «вічнозелені» дискусії про ринок, по суті, є перешкодою, що заважає нам бачити й обговорювати два основних питання: чиїм інтересам насправді відповідають нинішні правила і якими вони повинні бути, щоб діяти на нашу користь. Основний процес появи і прийняття цих правил особливо важко помітити сьогодні, оскільки надто багато речей, які купу-

ються та продаються в наш час, є нематеріальними, наприклад телевізійні серіали, що поширюються інтернетом, або частки в інвестиційних фондах. Нові технології також посприяли появі послуг, які призводять до непростих моральних дилем, як, наприклад, «оренда» жіночих органів для сурогатного материнства. Технології також здатні поєднувати покупців і продавців по різні боки планети, які навряд чи коли-небудь зустрінуться. Такі зміни, відповідно, викликали безліч нових питань про те, чим і як треба торгувати. Складний характер і надмірні обсяги інформації також, як це не парадоксально, обтяжують питання визначення шахрайства або примусу, встановлення вини, коли порушуються договірні умови, і справедливого розподілу збитків. Це відкрило шлях політичному впливу на всі аспекти контрактів нових типів.

Соціальні норми теж відіграють певну роль. Наприклад, досягнення в галузі медицини, інтернет-комунікацій і транспорту зробили простішими купівлю і продаж людських органів, крові, сурогатного виношування і сексуальних послуг. Однак це не означає автоматичної легальності таких продажів. У США не дозволяється торгувати людськими органами¹³⁹. Чинності ця заборона набула ще 1984 року, коли лікар з Вірджинії Барі Джейкобс оголосив про план купувати нирки здебільшого в бідних людей, які хотіли продавати власні органи тим, хто може дозволити собі їх придбати¹⁴⁰. Американська громадськість була так нажахана, що сам Конгрес зупинив наміри Джейкобса. Деякі інші країни також запровадили схожі заборони. З іншого боку, ви можете продавати свою кров у Сполучених Штатах, а також у Мексиці, Таїланді, Україні та Індії¹⁴¹, хоча це заборонено в Канаді й Великій Британії. Ви можете стати сурогатними матерями в низці штатів Америки (у 2014 році вартість такого виношування становила від 20 до 30 тисяч доларів), але більшість європейських країн забороняє це (Велика Британія дозволяє у разі сурогатного материнства оплачувати витрати, але не більше)¹⁴².

У 1999 році Швеція вирішила, що сексуальні послуги більше не є незаконними, припинивши вважати повій злочинницями. Натомість було законодавчо заборонено платити за такі послуги. Шведські поліцейські виявили, що після цієї заборони кількість жінок, які під час нелегальної торгівлі людьми потрапля-

МІФ ПРО МЕРИТОКРАТІЮ

КІЛЬКА років тому мене запросили на збори групи працівників електростанції, що радилися, чи варто утворювати професійну спілку. Один молодий чоловік, збираючись проголосувати проти цієї ідеї, сказав мені, що його робота варта не більш ніж 14 доларів за годину, які йому й платять. «Те, що люди заробляють мільйони, — це фантастика²⁶⁵. Я міг би робити те саме, якби ходив до школи й мав такі мізки. У мене цього нема, тому я простий робітник»*.

Цей чоловік, очевидно, не знав нічого про 1950-ті роки, коли понад 30% працівників, що належали до робітничого класу, задіяного в приватному секторі, були членами профспілок. Це додало робітничому класові вагомості в переговорах, щоб «виторгувати» платню в еквіваленті (і в середньому, і в купівельній спроможності нинішнього долара) 30 доларів за годину, хоча чимало працівників не закінчили й середньої школи. Не мізки допомогли їм досягнути цього. Вирішальним був їхній вплив у переговорах і торгах. Але сила профспілок і здатність вести перемови про хорошу зарплатню для погодинно оплачуваних робітників відтоді помітно впала. Ось чому молода людина, із якою я розмовляв, була варта не більш ніж 14 доларів на годину.

Однак уявлення, що тобі платять стільки, скільки ти коштуєш, нині так глибоко вкоренилось у суспільну свідомість, що багато

---

* Ця розмова увійшла до фільму «*Нерівність для всіх*», що отримав нагороду кінофестивалю «Санденс» як найкраща документальна стрічка (режисер Джейкоб Корнблут).

людей, заробляючи дуже мало, вважають це власною провиною. Вони соромляться того, що називають особистою невдачею, — нестачі хисту або слабкого характеру. Це саме уявлення допомагає тим, хто заробляє великі суми, вважати себе надзвичайно розумними й відважними, словом, вищими (буцімто якби не так, усе не складалось би так добре). Таке переконання, здається, виправдовує не тільки їхні величезні багатства, а й високий суспільний статус. Їм не спадає на думку розглядати свої гроші як виграш в економічному змаганні, на правила котрого вони та інші, які перебувають у схожій ситуації, мають непропорційно потужний вплив. І, мабуть, вони вважали б за краще, щоб і громадськість не думала про таке.

У 2013 році менеджер хедж-фондів Стівен Коен заробив 2,3 мільярда доларів. За свої двадцять років за кермом компанії SAC Capital Advisors він заробив статок, що оцінюється приблизно в 11 мільярдів²⁶⁶. Чи він справді стільки коштує? У тривіальному сенсі він мав би цього вартувати, адже заробив таку суму. «Люди з приватних хедж-фондів заробляють гроші тільки тому, що інші добровільно вирішують, що їм варто інвестувати сюди свої гроші», — зазначив Ден Мітчелл з Вашингтонського Інституту Катона у відповідь на моє публічно поставлене питання щодо платні Коена²⁶⁷.

Але може бути причина того, чому люди вирішили вкласти свої гроші, довіривши їх Стівену Коену, що підіймає глибше питання про його «вартість». Згідно зі звинуваченням, поданим Міністерством юстиції США в 2013 році, інсайдерська торгівля в компанії SAC Capital Advisors під керівництвом Коена була «істотною й непоодинокую, а її масштаб не мав відомих індустрії хедж-фондів прецедентів»²⁶⁸. Дев'ятеро з нинішніх і колишніх працівників Коена визнали себе винними у використанні інсайдерської інформації. Сама фірма погодилася з висунутими звинуваченнями й визнала свою провину, заплативши штраф обсягом 1,8 мільярда доларів. Протягом багатьох років інвестори вкладали свої гроші в SAC Capital Advisors, імовірно, тому, що, торгуючи з використанням інсайдерської інформації, фірма давала величезні прибутки. Якби інсайдерську торгівлю компанії було виявлено й розслідувано раніше, ці доходи не були б такими високими, інвестори

ЗАГРОЗА КАПІТАЛІЗМУ

ПЕРЕД Америкою раніше вже поставали схожі питання. У часи великих технологічних змін люди, як правило, змушені полишати звичні місця праці, соціальні системи втрачають стабільність, а економіка рухається швидкими циклами підйомів і спадів. Власники капіталу часто отримують багато вигід від цих процесів, фінансові еліти стають ще успішнішими, а концентрація як економічної, так і політичної влади зростає до пікових показників. Не ставлячи під сумнів потенціал нових технологій у створенні основ для загального добробуту, панівні політичні та економічні системи цього не забезпечують, оскільки ті, хто зайняв верхні позиції, мають особливо міцний контроль над політикою. Багато людей небезпідставно вважають, що економічна гра ведеться за сфальсифікованими правилами. Ці тривоги й розчарування можуть сприяти реформам, що приведуть до загального добробуту.

Як я зазначив на початку, цей опис характеризував часи першої промислової революції, коли вона розгорнулася в Америці, спричинивши реформи джексонівської епохи в 1830-х роках. Президент Ендрю Джексон і його послідовники були переконаними, що еліта отримала безпідставні й невинуваті привілеї, які слід прибрати, перш ніж у пересічних громадян з'явиться можливість відчутти ґрунт під ногами. «Непохитний принцип нашої політичної організації, — заявив Роджер Тоні, генеральний прокурор в адміністрації Джексона, а згодом міністр фінансів, що потому став п'ятим головою Верховного суду США, — захист від

непотрібного накопичення влади над людьми та майном у будь-яких руках. І нічії руки не є менш гідними довіри, ніж руки грошовитих крутіїв»⁴⁷⁰. Послідовники політики Джексона вимагали запровадити майновий ценз для участі в голосуваннях і дозволити реєстрацію бізнес-фірм без видання для цього окремих актів законодавчої влади, опонуючи Другому Банку Сполучених Штатів, що, на їхню думку, підпав би під контроль фінансових еліт. Вони не відкидали капіталізму. Вони відмовлялися від аристократії. Вони шукали капіталізму, який поліпшив би життя мільйонів простих людей, а не лише еліт (однак слід зауважити, що джексоніанці, у тому числі й голова Верховного суду Тоні, не вважали гідними захисту з боку національної еліти ні корінних американців, ні афроамериканських рабів).

Схожі питання поставали й протягом останніх десятиліть XIX століття, коли друга промислова революція сповістила про появу залізниць та електрики, видобування сталі й нафти, водночас ведучи до появи величезних економічних об'єднань (згодом названих трестами), які сконцентрували багатство на вершині, натомість поширюючи внизу міські злидні й політичну корупцію. Лакеї баронів-розбійників буквально завалювали мішками грошей столи згідливих законодавців, підштовхнувши визначного правознавця Луї Брандейса зауважити, що нація поставала перед вибором: «Ми можемо мати демократію або велике багатство в руках небагатьох, — сказав він, — але нам не вдасться мати те й те»⁴⁷¹.

Америка зробила свій вибір. Результатом громадського обурення стала перша прогресивна шкала податку на прибуток. Президент Теодор Рузвельт, обурюючись і тицяючи пальцями на «надмірне та зловмисне багатство», за допомогою урядової влади руйнував трести й запроваджував нові правила, що забороняють неякісну їжу й ліки⁴⁷². Він пропонував «на законодавчому рівні оголосити війну внескам корпорацій до будь-яких політичних комітетів або для будь-яких політичних цілей». Так президент підвів Конгрес до ухвалення закону Тілмана — першого федерального акта, що забороняв політичні пожертвування корпорацій, а через три роки — до Закону про публічність з вимогою до кандидатів розкривати відомості про всіх, хто фінансово підтримував